

IIA/40

Петро Цимбалістий

Українські релігійно-культурні впливи на Московщину (XVII—XVIII стол.)

*Відбитка зі збірника «Релігія в житті українського народу»,
виданого в «Записках НТШ», т. 181.*

МЮНХЕН — РИМ — ПАРИЖ

1966

УКРАЇНСЬКІ РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ НА МОСКОВЩИНУ (XVII—XVIII СТ.)

Вступ

Міжнародні культурні впливи, що стимулюють поступ та розвиток людської культури, належать до явищ позитивних. Ледве чи можна знайти якийсь культурний народ, розвиток якого був би цілковито незалежний від сторонніх впливів. Сильніший народ впливає на слабший, культурніший центр на менш культурний. Історія знає випадки, де народ фізично (чи матеріально) слабший, але культурною вищий, впливав на народ фізично сильніший: Греція тріумфувала культурно над переможним Римом; подібно, слов'яни — над болгарами. Під цю категорію підходить і Литовсько-Руська держава, і, зрештою, приклад підкореної мілітарно України з її великим духовим впливом на Московщину в 17—18 століттях.

Зв'язки Києва з Візантією і Римом, продовжувані в Галицько-Волинській державі, і факт, що принаймні Західньо-українські землі й Церква були в сфері впливів Св. Кирила і Методія, а опісля двообрядової Чехії,¹ дали у висліді синтезу східних і західних елементів, яка лягла в основу української культури, цілої її духовості і християнства, що її Нагаєвський,² не безпідставно, називає «східньою формою, а західньою змістом», — «вселенськими» в думках і традиціях.

¹ На цю традицію вказують молитви, в збірниках 13—14 століть західньо-українських перекладів з чесько-латинських оригіналів, які згадують чеських західніх святих (Прокопій, Віт, Свячеслав), напр., Молитва на дьявола, Молитва Св. Тройци, Бесѣди папи Григория, Никодимово Евангеліє і інші. Див.: *Соболевскій, А. И., Матеріали и изслѣдованія. Сборник ОРЯС*, 88. Стор. 37-54.

² *Нагаєвський І. Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні. (Записки ЧСВВ. Сер. 2, секц. 1, Т. 5). Рим 1954, стор. 134.*

Московщина прийняла християнство за посередництвом Києва, і з ним київські традиції, але, розвиваючись в інших історичних умовах, ізольована від культурних центрів, а з другого боку, під сильним азійським впливом, витворила свою власну духовість і ці традиції вбрала в свою одужу.

В Україні Церква й монастирі традиційно були центрами й розсадниками освіти й науки; на Московщині, де — за вченням Кирика — зовнішні форми релігії уважалися признаками правости, де панували тенденції Іосифа Волоколамського, наука й освіта вважалися загрозою владі й не мали ґрунту для розвитку.³ Тому навіть вище духовенство, будучи малограмотним, в своїй простоті вбачало в усіх відхиленнях в обряді чи в зовнішній формі «еретичні новизни», незгідні з єдино-чистим московським православ'ям.

Далекосяжними наслідками подій 15 і 16 століть — невдачі Флорентійської Унії (1439) і упадку Константинополя (1453), які то наслідки захитали авторитет Константинополя й сприяли ростові Москви, як православного центру, з теорією «Третього Риму»⁴ — були коронація Грозного на царя (1547) і створення Московського Патріархату (1589). Люблінська (1569) і Берестейська (1596) унії в очах православ'я означали наступ католицизму на православні терени, і ставали загрозою для московських плянів протекторства православ'я. Для України в кінцевих підсумках ці події мали позитивні наслідки, бо, спричинивши релігійну полеміку, примусили Українську Церкву озброїтися знанням та освітою, які були б рівними католицькій науці. Зудар українців з західним інтелектом в релігійній ділянці додав стимулу для відкриття на українських землях великої мережі шкіл і друкарень, а постання й успіхи Могилянської Академії поставили Київ і Україну чи не на найвищий культурний, богословський і літературний рівень тодішнього православного світу.

Стан на Московщині* був інший. В той час, коли в Україні, крім Києва й Львова, було багато культурних центрів,⁵ — Україна вже мала ряд високоосвічених духовних провідників захід-

³ Про освіту українських єпископів диви: *Соневський Л.* Український єпископат Перемиської і Холмської єпархій 15—16 ст. Зап. ЧСВВ. 2/2, Т. II. Рим 1954, стор. 43.

⁴ Пор. «Послання» старца псковского Елизарева монастиря, Філофея к Василю III, дяку Мисюрю Мунехину и Ивану IV (Грозному).

* «Московщина» покривається із значенням «Московское Государство» (в тому часі офіційний термін). Вираз «Россия» — грецький варіант слова «Русь», рівнож спопуляризований українцями — відносно новий для цього значення. В українській мові ці терміни ще пливки: «російський», але «москаль».

⁵ Перед 1646 р. було 20 центрів з друкарнями.

нього стилю, — то на Московщині, в Московській Академії в другій половині 17 віку, як відзначає Пипин, панував «церковний фанатизм, вражда к наукѣ, упрямый застой, нравственное одичание и ожесточение».⁶ Порівняно до київських митрополитів — (П. Могили, С. Косова) московські патріярхи (Іоаким, чи хоч би й Адріян в 1690 р., який, згідно з Харламповичом, «письма святого мало учился, и книг церковных мало читал, — только и съумѣет объдно отслужить»⁷) були малограмотними. І тому не без причини Київ дивився на Москву, як на «глупую Московскую Русь».⁸

З названих стверджень стає ясно, чому Українська Церква, в зустрічі з великим опором московського духовенства, була покликана виправляти московські церковні книги, реформувати обряди, богослов'я, а з часів Петра I — цивілізувати Московщину — засновувати школи, духовні семінарії, керувати Московською Церквою. Українці, серед яких зустрічаємо багато славних імен (Славинецький, Яворський, Туптало-Ростовський, Прокопович), перебрали в свої руки Московську Академію, Священний Синод, і всі вищі пости в церковній ієрархії. Напр., на 127 архисреїв, які в 1700—1762 роках займали російські катедри, було 70 українців, 47 росіян, 3 греки, 3 румуни, 2 серби і 2 грузини.⁹ В той час було 5 українців митрополитами; а Дмитрій Ростовський, Іоасаф Білгородський, Інокентій Іркутський були канонізовані як святі.¹⁰ Лише в 1758 році на 10 незанятих катедр призначено 9 українців і 1 росіянина.¹¹ Царські і дворові священники були здебільша (або й виключно) з українців. В українських руках опинилася наука релігії і шкільництво.

Все це не могло пройти безслідно. Вже Брікнер відзначив, що Україна для Московщини мала значення школи; вона своїм впливом європеїзувала Москву.¹² Про обсяг українських впливів говорить, за Беззосовим, Харлампович.¹³ Ці впливи применшують

⁶ За Огієнком І. Українська культура. Катеринослав 1923, стор. 66. Далі цитується лише: Огієнко.

⁷ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь. Казань 1914, стор. 256. Далі цитується «Харл.».

⁸ Ейнгорн В. О. О сношеніях малороссийскаго духовенства с Московским правительством в царствованіе Алексѣя Михайловича. I-IV. (Чтенія ОИДР, 1893 т. 2; 1894 т. 3; 1898 т. 4; 1899 т. 1), I. стор. 25. Далі — «Ейнгорн».

⁹ Харл. 459 (згідно з «справкою не совсем точною»).

¹⁰ Харл. 505—6.

¹¹ Там же, 486.

¹² Bruckner A., Europäisierung Russlands. Land u. Volk. Gotha 1888. „Kleinrussland hat für Grossrussland die Bedeutung einer Schule...“, „...übte... eine europäisierenden Einfluss auf den Staat Moskau...“ p. 15, 18.

¹³ Харл. (II).

Голосов,¹⁴ Сергієвській,¹⁵ а Каптерев¹⁶ схильний приписувати українську церковно-релігійну діяльність в Москві грекам.

Причини українських впливів на Московщину можна би з'ясувати в такому порядку: 1) Український намір впливати на Москву, яка являлася православним центром, де був православний цар і патріарх; 2) Матеріальна допомога від того центру українським церквам і монастирям; 3) Брак учених росіян, добре забезпечення для українських вчених в Москві; 4) Київ — православний центр, носій західної культури, маючи за собою традиції освіти серед східних слов'ян, переміг інші впливи на Москву.

І. ДУХОВІ (НЕМАТЕРІАЛЬНІ) РЕЛІГІЙНІ ВПЛИВИ

1. Проповідь

Проповідь, як свідчать «Слово о Законѣ...» Іларіона, і «Слова...» К. Туровського, була знана вже в Київській Русі-Україні. Але ця проповідь не була загально поширеною живою проповіддю, такою яку знає Українська Церква принаймні від 16 стол. Ораторська українська проповідь-проза, яка в бароковому стилі осягнула вершок у 17 ст., розвинулася, як видно вже хоч би з теорії проповіді І. Галятовського («Наука альбо способ сложенія казаня», Київ 1663, 1665¹⁷), і з частих елементів раціональності в ній, під впливом Заходу, а частково — Польщі.¹⁸

В старій Московщині живої церковної проповіді не було; були «установные чтенія» в церкві, що могли доповнюватися індивідуально поясненнями духовника,¹⁹ аж до половини 17 стол., коли почала бути відома реторична проповідь українських «казнодѣїв». До Москви вона прийшла з тими численними українцями, представниками вищого освіченого духовенства, як Галятовський, Баранович, Радивилівський, які, відвідуючи Москву в різних церковних справах, випадково чи інтенційно говорили проповіді в московських церквах, часто присвячуючи їх цареві, патріархові й іншим вельможам; а українці, які осіли в Москві, цю

¹⁴ Голосов А. Церковная жизнь на Руси в пол. 17 в. Житомир 1916.

¹⁵ Н. С-кій. Святѣйший Патріарх Никон, Москва 1894. Далі — «С-кій».

¹⁶ Каптерев Н. Т. Патріарх Никон и его противники в дѣлѣ исправленія церковных обрядов. Сергіев Посад 1913. Далі — Каптерев, Прот.

¹⁷ Білецький О. І. Хрестоматія давньої української літератури. Київ 1952, стор. 260. (Галятовський ділить проповідь на «ексординіум, наррація, конклюзія»).

¹⁸ Проповідь в Польщі була вже в 14 ст. cf. „Kazania Świętokrzyskie“ — 14 stol.; „Kaz. Gnieźnieńskie“ — 15 stol. *Taszycki W.*, Najdawniejsze zabytki języka polskiego. Kraków 1927. pp. 39-53; 120-126.

¹⁹ Смирнов С. Древнорусскій духовник. Москва 1914, стор. 135. Далі буде цитоване: Смирнов Дух. (Це було звичайно життє якогось святого, яке дяк читав на розпів).

проповідь там закорінили. Особливо часто проповідував на царськім дворі чернігівський архієпископ Л. Баранович. В присутності царя говорив проповідь в 1664 р. глухівський священник І. Шматовський;²⁰ 25. 8. 1670 р. проповідував І. Галатовський, присвячуючи цареві проповідь, яка пізніше в рукописах розійшлася по всій Московщині.²¹ Багато для цього зробив С. Полоцький, київський вчений білорус. Цю традицію красномовства з великим успіхом і блиском продовжували в 18 стол. на Московщині такі майстри слова, як Дмитро Туптало-Ростовський, С. Яворський, Т. Прокопович, Т. Лопатинський, Г. Бужинський, а до розвитку красномовства сприяли збірники проповідей: Радивиловського «Вънец Христов» чи «Огородок Марії», які в той час стали там надзвичайно популярними.²² Деякі проповідники (Галатовський, Славинецький, Полоцький) на просьби єпископів росіян писали проповіді й для них.²³

Після 1701 р. українці створили в Московській Академії пост учителя проповіді офіційно, який для прикладу й престижу академії був звичайно спроваджуваний з Києва, і по старшинству та платні стояв після префекта. На підставі прізвищ і знаних імен в списку Харламповича між 1711—1762 р. можна ствердити 30 українців і 6 росіян, які займали ці пости.²⁴

Традиційно царський двір симпатизував і цинив українську проповідь, як слово Боже і як мистецтво, бо на царському дворі найскоріше почали свої панегіричні проповіді визначні київські оратори, які таким чином звертали на себе увагу царів (Яворський, Прокопович). Проповідник київської школи підносив престиж двору, де з часом завелася немов би інституція проповідників, так що вже від 1687 р. о. Поборський проповідував весь час на царському дворі до 1701 р. На більші події в часи Петра I проповідували найбільші тоді українські мистці слова — Яворський, Прокопович, Бужинський, Кролик, Лопатинський. Єлисавета ще більше захопилася українською церковною проповіддю і створила офіційно функцію царських проповідників в 1742 р., між іменами яких знаходимо: о.о. Савицький (1742—48), Евстахій та Арсеній Могилянські. До 1753 р. майже всі царські проповідники були українці.²⁵

²⁰ *Ейнгорн* I. 267.

²¹ Там же, II. 665, 669, 671; Харл. 426.

²² *История Русской Литературы*, АН СССР. Москва 1946, II/2, 364. Далі — ИРЛ.

²³ *Ейнгорн*. III. 789; 630, 754 (Л. Баранович на важніє оказії видавав проповіді у формі книжечки: напр., «Утешеніє» 1669, присвятив цареві, як вислів співчуття, коли померла його дружина; «Книжица на новий брак» 1671, для царя з нагоди одруження з Наталею Кириловною).

²⁴ Харл. 742-3.

Як усі новини на Московщині, українська проповідь рівно ж натрапила на сильний опір столичного малограмотного духовенства, для якого вже сам факт говорення (а не читання з святої книги в церкві) був не «по святом писані» і викликав підозру в ересі, в чому й оскаржувано українців.²⁶ Все таки як і українське вчене духовенство, так його проповідь мали прихильників не тільки серед вищої московської верстви, але користувалися до певної міри прихильністю й простого народу. Це видно з того, що вже в 1669 р. парохіяни церкви Івана Богослова (на Бронной Слободѣ) в Москві хотіли мати (і мали на це грамоту патріархів) «священника ученого», який знає «Киевское пѣніе, умѣющій про-износить проповѣди и учить риторическому ученію». На цю посаду пішов священник Шматковський з Глухова.²⁷

Поширенню й популяризації української проповіді в Москві сприяв Патріарх Нікон, який захопився блиском української науки в цілому й сам її наслідував.²⁸ В другій половині 17 стол. проповідь поширилася по всій Московщині, так що вже в «Духовном Регламенті» 1721 р., в альфі і омезі Св. Синоду, Прокопович кодифікував її офіційно.²⁹ Проповідь в 18 стол. стала нормальним явищем в російських церквах, але як свідчить царський указ з 1738 р. «О требованіи студентов с епархїи Киевской, . . . для обученія катихизиса и сказыванія предик, для Петропавловскаго, Троицкаго, Исаіевскаго Соборов в Санктпетербурхѣ»,³⁰ вона ще довгий час спочивала на українцях, аж до часів Г. Криновського, до другої половини 18 століття.

2. Церковний спів, хор, музика

Однією з визначних рис української духовости, яку українці прищепили російському церковно-релігійному життю, — це церковна музика, спів-напіві, які дуже змінили характер Московської Церкви та вплинули на розвиток московського мистецтва.

²⁵ Харл., 313, 759, 760-62 (в 1742 р. Єлисавета була на 30 українських проповідях).

²⁶ Соловьев С. М. История России, Москва 1857, III. 202 (Бѣса ви имате в себѣ). Пор. рівнож: Смирнов, Дух, 136.

²⁷ Ейнгорн І. 543-4. (Зайняв згадану парохію 27. 5. 1669 р.).

²⁸ Кантегов Н. Т. Патріарх Никон и царь Алексѣй Михайлович. Москва 1909. I., 152-3. Диви: його проповідь проти нових ікон в Успенськiм Соборі в 1665 р.

²⁹ Прокопович Т. Духовный Регламент. Москва 1721. (10. вид. М. 1794). § 23 «О проповѣдниках Слова Божія, послѣдующія регули . . .», 62. Пор. рівнож «Устав Духовних Консисторій» (Забѣлин П. Права и обязанности пре-витеров. Київ 1888 110).

³⁰ Огієнко, 83.

В Україні, під західнім стимулом, витворився специфічний варіант співу й музики, який Українська Церква передала Московській Церкві. Вживаючи все ще крюкове письмо, Українська Церква, вже від 16 стол.,³¹ мала триголосовий стиль співу, який в другій половині того віку розвинувся в так званий «партесний» (хоровий) спів, що на протязі 17 стол., в часи розцвіту Могилянської Академії, дійшов до вершин свого розвитку. Тоді остаточно розвивається й українська нотна система, так зване «Кіевское знамя», а в 1700 р. друкується перший Львівський Ірмолой.³² Це «Партесное пѣніе» українці занесли на Московщину, де до 17 стол. в церквах уживано старий примітивний спосіб співу — «Гласовое пѣніе на рѣчь» з крюковим письмом (якого далі приримуються московські старовіри) і так зване «Хомовое пѣніе», характеристичне своїм безмірним розтягуванням.³³

Поширювачами й закріплювачами українського співу в Москві були насамперед ті групи монахів, співаків та диригентів хорів, які з різних причин співали в московських церквах, а з часом це було на запрошення.³⁴ Головним чинником успіху «Киевского пѣнія» на Московщині (проти якого рівно ж, як проти новини «латинського баснословія не от святых преданного»,³⁵ була опозиція серед московського духовенства) було те, що воно користувалося підтримкою культурного шару народу, було підтримане патріархом Ніконом і зв'язане з блиском української культури та приваблювало своєю естетичною вишчістю, порівнюючи з старим московським співом. Порівняння українського співу з тодішнім московським співом можна зробити на підставі цінних спостережень чужинців-подорожників в 16—17 стол. Гербініус, німецький пастор, будучи на Службі Божій в Києві в 1635 р., так захопився гармонією українського співу і тим, що вся церква співала, що викликнув із зворушення «Полна суть небеса и земля Славы Твоея», окремо відзначаючи музику «Слава Тебі, Боже наш».³⁶ Про красу українського церковного співу знаємо від Павла Алепського, який був в Києві в 1654 р. На сирійців зробило

³¹ О. д-р І. Музичка подає від 1500 р. пор. «Перший український ірмолой». Зап. ЧСВВ. сер. 2. сек. 2. Т. II (Рим 1954), 257.

³² Там же, 258; на думку О. Музички, поява цього ірмолая в новій потній системі була причиною того, що в 1700 р. не появився в Москві друком Ірмолой крюковим письмом, який там приготувляли.

³³ Ундольський В. М. «Замѣчаніе для исторіи церковнаго пѣнія в Росіи». (ОИДР, Москва 1846), стор. 18. Далі: Ундольський, Замѣч. (Це розтягування якраз частково спричинилося до помилок в московських текстах; появилися додаткові склади й слова).

³⁴ Ейнгорн І. 300. (В 1656 р. київський митрополит Косов відмовився вислати співака).

³⁵ Огієнко, 7.

³⁶ Herbinus J. Religiosae Kijovensens Cryptae..., Jenae 1675. p. 154. („Pleni sunt coeli et terra majestatis gloriae tuae“).

велике враження рівнож те, що й хори й усі люди в церквах співали, а особливо відзначувалися милі, чисті голоси козацьких дітей. Чудові мелодії співу київських монахинь до сліз зворушили сирийців (як признається Павло), бо такого ніколи не чули. Згадуючи про спів росіян, Павло спускає тон: вони співали грубо без мелодій.³⁷

Модерний московський церковний спів — «Кієвское пѣніе» (хоровий спів) починається в Москві рівно ж від часів Нікона (1652—1666), а за Федора Алексѣевича (1676—82), згідно з Літописом Самовидця,³⁸ вже був досить поширеним. Починаючи від 12. 1. 1652 р., коли післано путивльського священика І. Курбатова до Києва, щоб він запросив до Москви співаків та учителів хору, документи свідчать про цілий ряд груп, хорів, поодиноких українців співаків, диригентів та учителів хорів, яких запрошувано до Москви. Так, напр., в 1652 р. «пѣвчая капелла» з 11 співаків — між ними «творец строчного пѣнія, большой пѣвчій» Федор Тернопольський, з архимандритом Михайлом, з київського Братського монастиря, прибула до Москви на запрошення царя.³⁹ В 1656 р. «старец» Іосиф Загвойский, «знаток церковного пѣнія», прибув до Москви «учить партесному пѣнію», і багато інших.⁴⁰ 12. 10. 1666 р. чернігівський архієпископ Баранович, приїхавши до Москви на Собор, взяв із собою цілий хор з диригентом, який співав у московських церквах.⁴¹

Український стиль співу привозили до Москви з іншими культурними звичаями й смаками й самі росіяни, як, напр., боярин П. В. Большой-Шереметев, який, після 4 років, повернувшись з Києва до Москви, привіз із собою «пѣвческую капеллу», зформовану з українців.⁴² Вища освічена московська верства — царі Алексей Михайлович, цариця Софія, Іоанн Алексеевич любили і мали українських співаків («Верховные» або «придворные пѣвчіе») і патріярхи Нікон і Іоаким мали українські хори, сприяли

³⁷ Руцинскій Л. П. «Религиозный быт Русских по свѣдѣніях иностранных писателей 15—17 в. (Москва 1871), стор. 44. далі: Руцинскій.

Там же, 42. («Росіяни на відміну від українців не знають музики; співали на вдачу; воліли низький, грубий голос, який неприємно вражав слух»).

³⁸ Білецький. Хрестоматія, стор. 288 («...набоженства на Москвѣ нашим напѣвом по церквах и по монастырях отпраговати приказал». Літопис Самовидця, 1682). Каптерев, І. 61; Ундольскій, Замѣч. 16; Харл. 325-26.

³⁹ Акты, относ. к истор. Южной и Запад. России. (Археограф. Коммисс. СПб 1861. III. Но. 330) стор. 480. Далі АкЮЗР; Ундольскій, Замѣч., 15, 17, 23-4.

⁴⁰ Ейнгорн І. 95; 299 (в 1665 р. ніженський дишканчик Рябскій в Москві); АкЮЗР. III (350), 518. (27. 6. 1656 р. київські співаки А. Лесківський і К. Кононський ідуть через Путивль до Москви); Ундольскій, Замѣч., 25.

⁴¹ Ейнгорн І. 379.

⁴² Там же, 237-8, Примѣчаніе, 598.

введенню українського співу на Московщині,⁴³ так що на київські «дишканти и басы» в Москві вже в 1675 р. був великий попит.⁴⁴

Крім запровадження хорового співу, українці, як М. Ділецький, Д. Бортнянський, поклали основи московській теорії й композиціям церковної музики, а українські ірмолії стали зразками для науки церковної музики та ірмоліїв Московщини на довгий час.⁴⁵ Вирішальним фактором в закріпленні українського стилю співу були українські архиєреї на російських катедрах, які по єпархіях і монастирях ввели українські хори і спосіб співу, а музична школа в Глухові, із спеціальним завданням вишколювати співаків, солістів, музиків, диригентів хорів для царського двору в першу чергу, надавала тон хоровому мистецтву всієї Московщини, в наслідок чого старий московський спів став немодним і був витиснений.⁴⁶

II. НАУКА

1. *Виправлення богослужебних і релігійних книг*

Серйозніший вплив української науки на Московщину зв'язаний з діяльністю тих українських вчених, які на запрошення царя займалися виправленням церковних книг, в наслідок чого лишили в них не тільки українське семантичне забарвлення, але й певний український характер. Їх солідність в праці підкреслила авторитет київської науки й Церкви, що в значній мірі елімінувало впливи греків, які ще з початку 17 стол., особливо коло патріарха Філарета, постійно перебували в Москві.⁴⁷

Часте переписування церковних рукописних книг в старій Московщині, яке робили малограмотні переписувачі, призвело до того, що в них появилася багато поважних помилок. Максим Грек, який переглядав і пробував корегувати московські книги (в першій половині 16 стол.), знайшов у них стільки помилок і перекручень, що вони йому видавались скорше аріяньськими еретичними, ніж православними.⁴⁸ Стоглавий Собор (1551) потвердив

⁴³ Харл., 318; 325-7.

⁴⁴ «Чтенія» ОИДР. 1889. кн. 2, стор. 1009; Ейнгорн І. Прим'ѣч. 598.

⁴⁵ Смоленскій С. О собраніи Русских древнепѣвческих рукописей в Московском Синодальном училищѣ церковнаго пѣнія. Москва 1889, стор. 45. Далі: Смоленскій.

⁴⁶ Напр., митроп. Ф. Ліщинський, в 1702, в Тобольську. «Чтенія» ОИДР. 1904. кн. 1. Смѣсь. стор. 15-16; Харл., 481.

⁴⁷ Каптерев, II. 38-39; Уважаємо, що Каптерев діяльність греків перебільшує, бо вже хоч би з причин мовних труднощів вона не могла рівнятися українській. Пор.: М. Грек не міг відрізнити «сів» від «сидів».

⁴⁸ Поправляя «Часослов» і «Псалтир»; ув'язнений в 1525 р.; він помер в тюрмі по 20-ох роках.

такий самий стан.⁴⁹ З появою московських друкованих книг справа багато не покращала, як видно, напр., з Псалтиря 1577 р., Тріоді Постной і Цвѣтной 1590—2 рр., Октоїха 1592—4 рр., Служебника 1602 р., з московської друкарні Андроніка Невежі. Наслідок і не міг бути кращий, бо не було зразкових примірників, а друкарі були мало підготовлені, про що тодішній коректор друкарні, И. Насѣдка, так і каже: «как кому на ум взбрело, так конци у молитв и совершают».⁵⁰ Відомо, що ані спроби Максима Грека, який мав мовні труднощі, ані спроби архимандрита Діонисія, старця Арсенія, священника И. Насѣдки (які мали на доручення царя в 1615 р. виправляти церковні книги «согласно с свидетельством священних книг, как вразумет Св. Дух»⁵¹), не багато справу поправили. Максим, оскаржений в ересі, помер в тюрмі; Діонисій, рівно ж оскаржений в ересі, засуджений Московським Собором, 1618 р., тортурований і, разом з Арсенієм, в кайданах вкинений в тюрму.⁵² Дотеперішні спроби, хоч і невдалі, все таки підкреслили проблему помилок в книгах і призвели до усвідомлення, що, крім переборення впертого опору московського духовенства, для успішного виконання цього завдання потрібно більших знань, а зокрема знання мов: грецької, латинської, церковно-слов'янської і старослов'янської, яких М. Грек, ані група Діонисія не мали. Отже Москва почала дивитися за допомогою до Києва, як видно з листа київського митрополита І. Борецького до царя, і з поїздки в 1624 р. в справі виправлення книг до Москви вченого філолога з Києва, П. Беринди.⁵³ Але справа поза дискусіями далі не пішла.

Першим зударом української науки з реальністю простої московської церковної думки, що мало деякі наслідки, був диспут Л. Зизанія з патріархом Філаретом в Москві 1627 р. на тему тексту та інтерпретації Зизанієвого Катехизису, який росіяни поправили згідно із своїм розумінням.⁵⁴

Наслідком переконання, що для цього потрібно українських вчених богословів-філологів, було формальне запрошення їх до Москви на «Государево имя», царською грамотою 1649 р. до київського митрополита С. Косова, щоб він «...поискал и учителей,

⁴⁹ Казанскій П. Исправление Церковно-Богослужебных книг при патр. Филаретѣ. Москва 1848. Стор. 2. Далі — Казанскій. («Божественни книги пишут с неправильных переводов, и написав, не правят же; описъ к описи... и по тем книгам..., и учатся и пишут с них»).

⁵⁰ ИРЛ. II/2, 16.

⁵¹ Казанскій, 4.

⁵² Там же (диви: Діяння Собора), 13, 16.

⁵³ Архив Юго-Западной России (Археограф. Комисс. Київ 1859), часть I, том 6, стор. 542-3. Далі АЮЗР.

⁵⁴ «Засѣданіе в книжной палатѣ в 1627 г. по поводу исправления катехизиса Л. Зизанія», Москва 1878, стор. 10. Далі — Зиз. Преніе.

божественнаго писанія ведущих и Еллинскому языку навичних, священно-инока Арсенія (Сатановського) да Дамаскина Птицкаго, прислал к нему, к великому государю, к Москвѣ для справки библии Греческіе на Словенскую рѣчь, на время...», на що Косов відписав (20. 6. 1649), що вислав «Алексею Мих... с кievским старцом Феодосієм учителей, Кіевских же старцов, Арсенія (Сатановського) да Епифанія (Славинецького).⁵⁵ За Епифанієм приїхало 20 вчених київських монахів,⁵⁶ і так почалася наукова діяльність українських вчених на Московщині, яка поширилась далеко поза виправлення тексту біблії ще перед патріархом Ніконом, який відтак у своїх реформах оперся на українських вчених.

Які фактично були помилки в московських церковних книгах і як їх виправляли до приїзду Славинецького? З невдалих спроб групи Діонисія, відомо, що а) були помилки: 1) в Требнику (1602) була зайва фраза «и огнем» в «... освяти воду сію Духом Твоим Святим и огнем»; в інших місцях були різні варіанти однієї і тієї самої фрази, «... да подасть Ти» і «... Ми»;⁵⁷ 2) Закінчення славословія в молитвах незгідні з сенсом; або, напр., Богородиця називалася матір'ю «Бога Отца», «Бог в чотирьох особах»;⁵⁸ 3) в «Цвѣтной Тріуди» було «плотію» місто «сѣ плотію», як рівно ж змішаний порядок неділь: 2-а замість 3-я і т. д.; 4) в «Октоїху», «Общей Минеи» і в «Псалтире» були також помилки;⁵⁹ і б) що вони користувалися рукописними книгами митрополита Кипріяна,⁶⁰ та іншими слов'янськими требниками (мали також 4 грецьких), як також Євангелієм (Острозьким?) «Литовской печати», та перекладами й виправленими текстами М. Грека.⁶¹

⁵⁵ АкЮЗР. III. (267) стор. 332, 333, 480. (Птицкій приїхав рік пізніше).

⁵⁶ Пекарскій П. Наука и Литература в Россіи при Петрѣ Вел. (СПБ 1862) I. 189.

⁵⁷ Напр., в молитві свячення води: «Сам и нынѣ, Владико, освяти воду сію Духом Твоим Святим и огнем»; на суді оправдувалися, що це зайве «прибавленіє» з євангелиста Маттея «Московской печати», якого немає в «литовской печати»; і «...вся прошенія блага да подасть Ти», і «в. п. б. д. п. Ми». Казанскій, 5, 6.

⁵⁸ Напр., мова про одну особу, а славословіє було: «Яко Ты еси воскресеніє и живот Христос Боже наш, и Тебе Славу возсылаем Отцу и Сыну и Св. Духу». (Требн. 1602, глава 10, 13, 14, 15). Казанскій, 5, 6; Каптерев, II. Прилож. ч. 9.

⁵⁹ Казанскій, 7, 9. «плотски» в «во гробѣ плотски, во аде же сѣ душею» на плоть с плотію»; Зизаній (Катихиз, 1657) мав «сѣ плотію». Пор. Преніє, 6, 13. Рівно ж роки були «159» і «150» місто 149 і 181. Пор. Каптерев, II. Прилож., ч. 9. Були також численні помилки менші; напр., «общники» місто «обѣщники».

⁶⁰ Казанскій, 4. Служебник Кипріяна з 14 стол. (Київський митрополит 1376—1406; серб родом, поправляв і впорядковував київські церковні книги; був уже в Москві.

⁶¹ Там же, 11.

Півторарічна праця групи Діонісія, що в практиці ледве чи могла бути чимось більшим, як порівнянням головне слов'янських текстів, з яких українські служили зразком, була перекреслена опозицією московського духовенства й оскарженням в ересі, мовляв «Дионисій имя Святой Троицы велѣл в книгах марать, и Духа Святаго не исповедует, яко огонь есть»⁶² так що патріарх Філарет, хоч і симпатизував цьому намірові, не наважився, крім викинення «и огнем» — аж в 1625 р.,⁶³ вводити змін. Значить більшість помилок залишилася до Славинецького, і аж до часів Нікона, який доручив це діло українцям.⁶⁴

Київські вчені, які, під проводом Славинецького й за благословенням Нікона, поправляли церковні книги, прийняли методу порівнювати тексти не тільки із старими слов'янськими, як роблено до них, але й з грецькими оригіналами та з українськими виданнями,⁶⁵ і по довгій праці, в 1663 р., видали в Москві скореговану повну біблію. Докладніша аналіза цієї біблії (1663), висліду праці групи Славинецького, показує, що вона є майже копією Острозької Біблії (1581), включно із деякими українськими елементами мовного порядку.⁶⁶

Більшість Московських церковних книг були поправлені за київськими зразками, а з появою в Москві Славинецького почалася та важлива епоха в історії українських впливів, в якій українська наука, ставши домінуючою в Московській державі, поклала свій європейсько-український відбиток на житті московської церкви й на цілості життя. За панування Єлисавети, в часи найсильніших українських впливів на Московщину, появилася друком в Москві в 1751 р. ще одна біблія, також вислід праці українських вчених, під проводом Ф. Лопатинського і С. Яворського, з участю в остаточному перегляді рукописів Якова Блонніцького і Іларіона Григоровича, а з кінцевою апробатою в 1747 р. українських професорів богословів Варлаама Ляшевського і Гедеона Слонімського, що їх для цієї мети спеціально привезено з Києва.⁶⁷ І текст, і мова цієї біблії, що не багато відбігає від тексту 1663 р. — з українськими наголосами й граматичними формами, зали-

⁶² Там же (Діяння Собора), 13.

⁶³ Там же, 18.

⁶⁴ С-кій, 59; Харл. 63, 64, 124.

⁶⁵ Кантерев І. 58. («по греческим и Южно-русским изданиям»); Макарій: Історія Російской Церкви (СПБ 1857—83), XI, 221.

⁶⁶ Напр., заміна форм активного дисприкметника теперішнього часу називним відмінком однини мужеського роду з «-ий» на «-ущий» («сый — сущий; будый — будущий»). Пор. Геннад. Библ. 1499. Синод. Іов. гл. 15 і Библ. 1663. Іов. гл. 15. ряд. 14. Диви: Буслаєв Т., Історія церковно-славянського і древне-русского языков (Москва 1861). Стор. 170; 221.

⁶⁷ Смирнов С. Історія Московской Славяно-Греко-Латинской Академіи, Москва 1855, стор. 128, 129.

шилися на Московщині зразковими дотепер.⁶⁸ Українські богослови, які покликані були до Москви переглянути церковні книги, поправили й впорядкували їх на український лад, за прикладом П. Могили.

2. Українські релігійні книги на Московщині

Важливим і постійним джерелом українських релігійно-культурних впливів на Московщину була українська книжка, яка, значно помножившись із поширенням друкарень, проникала в найдаальші закутки московських земель, так що, як каже проф. Шляпкин, «майже кожна церква має якусь українську книжку».⁶⁹ Українська релігійна книжка переважала над російською в 17—18 стол. не лише числом, але й авторитетом; вона несла із собою блиск українських казнодіїв, витіїв, вчених дидаскалів, славу Могилянської Академії і престиж європейської науки, та святощі Печерської Лаври, на що в Москві дивилися рівночасно з підозрою і з деякими заздорщами пошани.

На Московщину українську книгу завозили українські купці, монахи, а часто й самі автори; її привозили також і московські купці.⁷⁰ Крім деяких рукописних книг, як «Есфир» (з Пятикниж'я Мойсея) в Геннад. Біблії, 1499 р., Шестокрыл, Логика, Псалтир 15—16 стол. секти «Жидовствующих», які (як на це вказують мовні риси) походять з українських земель,⁷¹ Також перші друковані українські книги — «Осмогласник і Часослов» (Краків 1491) Швайпольта Фіюля, Острозька Біблія (1581) були знані в Москві, а як стверджує архимандрит Леонид, до 1629 р., не маючи друкованих службників, в Москві користувалися виданнями львівськими, острозькими, віленськими.⁷²

Про популярність українських релігійно-полемічних творів у Москві в 17 стол., свідчать російські копії творів І. Вишенського, і численні «Сборники». І так книгу «Исторія о Листрійском Соборѣ 1598 р.» (Клирик Острозкий) використав І. А. Хворостинин в «Повѣсти Слезной» і «Изложеніи на Еретики»,⁷³ 1625—6 pp.; твори Вишенського, С. Зизанія (Казання св. Кирила, Вільно 1596),

⁶⁸ Огієнко, 104.

⁶⁹ Шляпкин И. А. Св. Димитрій Ростовскій и его время (1651—1709), СПб 1891, стор. 131. Далі — Шляпкин.

⁷⁰ ИРЛ. II/2, 12; АкюзР. III. ч. 2. ст. 6. (В 1638 р. поп Пафнутій привіз з Густинського монастиря, Прилуки, до Путивля 24 українські книги, і Учительное Евангеліе Кирила Транквіліона Ставровещького).

⁷¹ Соболевскій А. И. Переводная литература Моск. р. 14-17 в. (СПБ 1903), 401-9; 410-12; 413-19; 424-8; Буслаев — 943; ИРЛ. II/1, 380, II/2, 425.

⁷² Службники Виленской Печати (Пам. ДрПисИск. СПб 1882), 12.

⁷³ ИРЛ. II/2, 14, 17.

З. Копистинського (О вѣрѣ единой), В. Острозького (О двоеперстіи), — увійшли в широко відому «Кириллову Книгу» (Москва 1644),⁷⁴ а 10 глав «Палинодіи» Копистенського (1618—21) і його київська «Книга о вѣрѣ» включені в московське видання «Книга о вере» (Москва 1648),⁷⁵ а «Книга о образех, о крестѣ» ... (Вільно 1607) була в Московських «Сборниках».⁷⁶

Нецензуrowаний катехизис Зизанія широко вживали в 17 стол. старовіри, а в 18 стол. його передрукували три рази. Офіційно Московська Церква вживала Малий Катехизис 1648, — скорочений передрук катехизиса Могили (1645).⁷⁷ З Великого Требника Могили (1646), главу «О тайнѣ супружества...», яку Могила взяв з католицьких требників, включено, як главу 51, в Московську Кормчу книгу 1649—50.⁷⁸ Знаними й вживаними були в Москві українські Номоканони: П. Беринди (Києво-Печерська Лавра 1620, базований на Стрятинському 1605, і на постановах Віленського Собору, 1509), а особливо друге видання — Копистенського (Києво-Печерська Лавра 1624) і третє — Могили (Києво-Печерська Лавра 1629). Як видно з того, московські Номоканони 1639 та 1651 рр. є майже копіями київських видань 1624 р. включно з передмовою, де ім'я Копистенський замінено на патріарх Іосиф, а Номоканон Нікона 1658 р. базований на другому і третьому київських виданнях.⁷⁹

Дуже поширеними в Москві були контрoверсійні К. Транквіліона «Учительное Евангеліє» (Почаїв 1618) і «Зерцало Богословія» (Рахманів 1619), з яких «Зерцало» перекладено на російську мову 16. 6. 1674,⁸⁰ а «Евангеліє» передавалося як «Свята Книга» в рукописах. Сам патріарх Іоаким в Успенському Соборі в 1674 р. читав з нього поучення, і ще в 1730 р. було воно вживане в московських церквах.⁸¹

Українські автори, відвідуючи Москву, часто дарували свої твори з присвятою цареві, патріархові та іншим особам. Так Копистенський в 1623 р. переслав свої «Бесѣди Св. Іоанна Златоуста» для царя, патріарха, думного дяка Олабева і путивльського

⁷⁴ Каптерев, Прот., 81, 93.

⁷⁵ Русская Историческая Библиотека, IV, 22-23. Далі — РИБ; Каптерев, Прот., 16.

⁷⁶ Там же, 11; ИРЛ, II/2, 14.

⁷⁷ Каптерев, Прот., 18.

⁷⁸ Шляпкин, 127-8 (ще в 1692 р. Афанасій Любимов, архієпископ холмогорський вживав цей требник).

⁷⁹ Павлов А. С. Номоканон при большом Требникѣ. (Москва 1897), 63; Харл. 113.

⁸⁰ Буслаев, Христ., 1030-31.

⁸¹ ИРЛ. II/2, 149; 13; Харл., 112; Шляпкин, 124. (Орловський священник знав її на пам'ять).

воеводи; Беринда в 1624 р. привіз свої «Бесѣди... на діянія Апостол.» Л. Зизаній в 1626—7 рр. дарував цареві й патріархові «Бесѣди... на посланія св. ап. Павла» (які сам переклав з грецької мови; Київ 1623) і «Катехизис»; Л. Баранович, в 1666 р., «Меч Духовний», який Московська Церква офіційно поширювала;⁸² І. Гізель в 1669 р. — «Мир с Богом Чоловѣком»; його «Синопис» (Киево-Печерська Лавра 1676) мав 5 перевидань. «Труби Словес» (1674) Л. Барановича, «Киево-Печерський Патерик» (1661), а особливо І. Галятовського — «Месія Праведний», «Небо Новое» (Львів 1668), «Ключ Разуменія» (1659, 1665), з яких останні дві були перекладені на російську мову, були дуже популярні в Москві.⁸³ Були й численні переклади, як Т. Сафоновича «Виклад о церкви святой» (Київ 1668) і великий московський переклад з польської мови (1621), зроблений українцями, «Великое Зерцало» 1677 р., де католицькі елементи перетворені в православні, напр., «папа» на «патріарх».⁸⁴

Після «Соборового Діянія» (1660) Славинецького, релігійна книга українських друкарень, чи авторів, які осіли в Москві й керували Церквою, зайняла домінуюче становище на Московщині на довгий час. Серед чисельних творів Дмитрія, митрополита Ростовського, як «Комедія на Рождество (1702), «Розиск о раскольнической Брынской вѣрѣ» (1708—9), його «Руно Орошенное» (1683), було перевидане 8 разів; його «Четьи Минеи» (Киево-Печерська Лавра 1684—1705), стали настільною книгою московських книжників; «Камень Вѣри» (1722—28) С. Яворського (місто-патріарха) Посошков називав «Святою книгою», рекомендуючи синові.⁸⁵ «Регламент Духовный» (1721) — кодекс Російської Церкви, і інші праці Т. Прокоповича, Славинецького («Обѣд Душевный» 1681, «Вечеря Душевная» 1683), С. Полоцького (Псалтир Рифмотворная, 1680), та чисельні «Сборники» українських проповідей розійшлися по всій Московській державі.

Про попит на українську книжку свідчать торги нею в Москві: напр., в 1655 р. в українській книгарні в Москві патріарх купив: 98 Полууставов, 100 Псалтирів, Требник, Часослов — видання Києво-Печерської Лаври; в 1673 р. КПЛавра вислала до Москви 800 книжок — близько 31 релігійних назв, з друкарень Києва, Львова, Кременця та інших.⁸⁶ Про попит свідчать і передруки книг в Москві, починаючи з 1637 р. з Львівського Трефоля

⁸² Харл., 102, 103, 108; ИРЛ, II/146.

⁸³ Шляхтин, 129; ИРЛ, II/2, 141, 146; Харл. 426; Bruckner, 216.

⁸⁴ РИБ. V. 749-50, 758; Ейнгорн, III. 788; ИРЛ, II/2. 406, 409, 410. (Твір єзуїтів Speculum Magnum Exemplorum, 1605).

⁸⁵ ИРЛ, II/2, 89.

⁸⁶ Ейнгорн, III. 605-7; IV. 870; Харл. 441; 442-3.

(Київ 1618) та інших українських книг, як «малий катехизис Могили (Київ 1645), в 1648 р.; львівське видання (1614) І. Златоустаго «О Священствѣ» — 1664; «Требник» Могили (1646) — 1680; «Часослов» (Чернігів 1679) — 1682; «Православное Исповѣданіе Вѣри» (1640) П. Могили — 1696; Збірник проповідей К. Транквіліона — 1696; «І. Златоуста Маргарит» (Острог 1595) — 1697.⁸⁷

3. Чисельна сила української книги на Московщині

Аналізуючи реєстри друкарень, бібліографічні матеріали, каталоги бібліотек, маємо приблизно уявлення чисельного стану української книги на Московщині: а) На основі Каратаєва,⁸⁸ до 1600 р. в Москві вийшло друком 13 видань книг; з українських друкарень або авторів — 50; українсько-білоруських — 9; білоруських — 12; — майже всі українські і білоруські книги були релігійного характеру і знані в Москві.

б) В бібліографії Славинецького, зложеної перед 1676 р.,⁸⁹ на 204 всіх книг є 24 книжок або авторів українців; але коли додати близько 100 праць самого Славинецького, то понад 50% книжок було українських авторів.

в) На основі згаданої праці єпископа Дамаскина — між 1590 і 1698 р. на Московщині були у вжитку 286 книг московських видань; 250 — українських; 31 — білоруських.

г) На основі опису Родосского — українські книги становили 48% слов'янських книг (виданих до 1784 р.) бібліотеки Петербурзької Духовної Академії.⁹⁰

д) С. Смоленській знайшов у «Московском Синодальном Училище Церковного Пѣнія» 68 українських «Ирмодогіонов Великих», видань почаївських василіян, поширених «на сѣверѣ Росіи архіереями Малороссами».⁹¹

Про силу української книжки, яка підривала перестарілі московські релігійні погляди, свідчить і її переслідування в Москві; культурний наступ України, як загрозу, намагалися в Москві

⁸⁷ Аналіза частково базована на «Краткое описание Росс. ученой исторіи», сп. Дамаскина (Пам. ДРИ) СПб 1881. Далі — Дамаскин. Московські передруки українських книг характеристичні тим, що і в «предисловіях-славословіях» лише замінялося ім'я автора на ім'я відповідного московського патріярха.

⁸⁸ Каратаев І. «Описание Славяно-Русских Книг, напечатанных кирилловскими буквами 1491—1600». СПб 1878. Далі — Каратаев.

⁸⁹ Ундольскій В. «Оглавление книг, кто их сложил». Москва 1846.

⁹⁰ Родосскій А. «Полное описание старопечатных церковно-славянских книг в библиотекѣ СПб Духовной Академіи. СПб 1884. Приложение, ч. 24.

⁹¹ Смоленскій С. «О собраніи русских древнепѣвческих рукописей». Москва 1899. Далі — Смол.

безуспішно відбивати соборними осудами й прилюдними спаленнями українських релігійних книг. Крім Указу 1627 р. і 1672 р., Московський Собор, 1690 р., під проводом патріярха Іоакима, осудив і заборонив твори: Полоцького, П. Могили, Л. Барановича, К. Транквіліона, І. Галіятовського, А. Радивиловського, а навіль Славиницького, в ім'я «оборони» православ'я «от прелести Латинскія, еже Киевскія новыя книги утверждають».⁹²

Не зважаючи на перешкоди, українська релігійна книжка втрималася й займала в 16—18 стол. на Московщині дуже важливе становище: вона становила бл. $\frac{2}{3}$ всіх слов'янських книг тодішньої Московщини: її офіційно приписували для вжитку в російських єпархіях українські архиєреї⁹³ та укази Св. Синоду.⁹⁴ Вона спричинилася до поширення й закріплення української богословської науки, авторитету й компетентности української думки, стаючи постійним розсадником української культури в Москві.

4. Освіта, шкільництво, бібліотеки

Якщо в суто світському аспекті розвитку освітньої та наукової діяльності в Росії були й залишилися відбитки західніх (польських, німецьких і інших) впливів, то на церковно-релігійному відтинку, після усунення грецьких впливів, в цілості запанувала лінія українська: на Московщину була пересаджена українська система освіти й шкільництва, при чому головну роллю відіграли українські вчені монахи, які сотнями були викликувані для цього завдання з України.

В старій Московській державі 15—17 стол. освіта, як відомо із Стоглава (1551) та із свідчень подорожуючих чужинців, була явищем рідким; катехизмів не було, а й освіта священика в кращому випадку не виходила поза знання (на пам'ять) азбуки, молитов і дещо з Нового Завіту; тим часом в Україні від 16 стол. майже кожне село мало братську школу, і священики, як каже Павло Алепський (17 стол.), знали логіку, риторіку, філософію; були й бібліотеки.⁹⁵

⁹² Огієнко, 141.

⁹³ «Даріуш грѣшного ієромонаха Димітрія» (Ростовського). Древняя Российская Вивлиофіка, XVII, (Москва 1791), стор. 90. «...каково от всѣх почитаніе Пречистым Тайнам Христовым иматъ быти творимо, да зритъ всякъ іерей в Великомъ Требникѣ Киевскомъ...» (Наставленіе... духовенству).

⁹⁴ Указ Св. Синода 15. 2. 1832 (Забѣлин; «Каталогъ книгъ... в руководство священникамъ», Київ 1888, 112-113, 118) приписує: Четвыя Минеи, Поученія, Полное Собраніе Сочиненій — Св. Д. Ростовского, Православное Исповѣданіе Вѣри — Могили, Регламентъ Духовный — Прокоповича.

⁹⁵ Рущинскій, 176, 177.

Ініціативу організувати школи на Московщині виявила, хоч безуспішно спочатку, Україна (П. Могила в 1640), що в дальшому підготовлялося учительською діяльністю Славинецького і С. Полоцького.⁹⁶

Українська освіта — синтез західніх і частково візантійських елементів в слов'янському забарвленні — була сприйнятливою москалям, ніж інші системи, і може тому, після невдачі грецьких спроб братів Лихудів, Петро I в 1699—1700 назначив С. Яворського протектором Московських шкіл, наслідком чого Московська Академія за короткий час була переорганізована на зразок Київської Могилянської Академії,⁹⁷ і дальша доля шкільництва й освіти опинилася в українських руках.

Наслідки були настільки далекосяжні, що понад півстоліття найвищі пости Московської Академії були майже виключно в українських руках; напр., за період 1700—1762 рр. на 21 ректорів було 18 українців; на 25 префектів — 21 українець, 1 серб (київський) і 3 росіяни; ректорами до 1757 р., а префектами до 1753 р. були там виключно українці;⁹⁸ в 1711 р. (як у своїх записках, подаючи імена, відзначає голландський амбасадор в Москві, Юлій Юст) всі професори були українці;⁹⁹ професорами богословія дуже довго, а навіть студентами, з браку росіян, були українці, так що Московська Академія стала не лише копією Київської Академії в структурній системі, але в ній також вкоренився український дух, програма, звичаї, термінологія (як ректор, префект, екзерциції, конклюдії, диспути і т. д.). З поширенням української системи шкільництва, українці, маючи майже монопольне становище в навчанні релігії, ввели в ужиток свої катехизми й підручники.¹⁰⁰

Переїнявши керівництво Св. Синоду в 1721 р., про що свідчить персональний його склад (напр., в 1721 р. на всіх 11 членів — було 5 українців — в тому числі президент і віцепрезиденти, — 4 росіяни, 1 серб, 1 грек; в 1746 р. на 8 чл. — 6 українців, в

⁹⁶ АкЮЗР. II. 39. (Поїздка ігумена Старушича до Москви); Смирнов, Акад. 5.

⁹⁷ Смирнов, Акад., 80—81. Київська Могилянська Колегія (на зразок Замойської 1594, і Ягеллонської 1400, на Оксфордську систему) одержала титул Академії від Петра I в 1701 р. Постала з реорганізації П. Могилою вищої школи в 1631 р., яка, в свою чергу, розвинулася з Братської школи в 1615 р., що існувала в Києві від 1589 р. Див: *Аскоченскій*. Київська Академія, I. 58, 60. Московська Академія від 1687 р.

⁹⁸ Там же, 205-211; Харл., 651-2, 666, 649.

⁹⁹ *Перетц В. Н.* Истор. Литер. Исслѣд. и Матер. I. (СПБ. 1900), 208. За 1700—1762, було близько 95 професорів українців і близько 20—25 росіян (Харл., 665-6).

¹⁰⁰ Смирнов, Акад., 116-118.

1751 р. на 10 чл. — 9 українців, в 1761 р. на 7 чл. — 4 українців¹⁰¹), українці ввели в Московщині, — згідно з українським рівнем, вигоди вищої кваліфікації для кандидатів на священників і єпископів, створивши ще за С. Яворського функцію Екзамінатора кандидатів, — також до 1760 р. виключно з українців.¹⁰² Такі умови рішили, що, послідовно, успішнішими кандидатами на вищі церковні пости аж до часів Катерини II були майже монополярно українці.¹⁰³

Школи, що їх українські архисереї почали засновувати по єпархіях, як Дмитрій Ростовскій в Ростові від 1702, митрополит Ліщинський в Тобольську від 1702, — рівно ж на український зразок, розпочали шкільну систему духовних шкіл, так що в Синодальний період (1721—50),¹⁰⁴ була вже ціла мережа — 26 Духовних Семінарій — з українським учительським складом.¹⁰⁵

До впливів наукової діяльності українських вчених архисереїв належить додати й те, що вони власними прикладами започаткували на Московщині системи церковних і світських бібліотек: великі приватні бібліотеки, напр., Ростовського, Туробойського (ректора Московської Академії), Г. Бужинського, Яворського (547 кн.), Лопатинського (1416), Т. Прокоповича (близько 30000 томів) стали основою Синодальної Московської і Петербурзької бібліотек.¹⁰⁶

Бувши довгий час настоятелями, архимандритами, ігуменами, — українці спричинилися до піднесення рівня монашого життя і монастирів Московщини.¹⁰⁷

III. МОВА

Сильний український вплив позначився й на російській церковній та літературній мовах, співтворцями яких у великій мірі були українці. Поминаючи морфологічні й інші українські риси в російській церковній мові (навіть ще в граматиці Ломоносова

¹⁰¹ Харл., 471; 487.

¹⁰² Извѣстія ОРЯС. 1907. кн. 3. стор. 297, 299; Харл., 633-4.

¹⁰³ Харл., 486, 489; Укази: Єлисавети, 1754 і Катерини — 1765 — про зрівняння українців з москалями в правах на єпископські катедри і наслідництва монастирів.

¹⁰⁴ «Духовный Регламент» 1721 р. Прокоповича, стор. 31, 36, 39, вже офіційно говорить про школи «доми училищныя» і бібліотеки.

¹⁰⁵ Харл., 633-4; 636.

¹⁰⁶ Виецкер, 198.

¹⁰⁷ Харл., 561. 200 настоятелів українців за 1721-50; на 21 прізвищ настоятелів Заиконоспаского монастиря в Москві, які подає Харл. (570-1), с 19 українців.

1755 р., з граматики М. Смотрицького, Вільно 1619, передрукованої в Москві в 1654 р.) відзначаємо тут українські звукові риси.

Довгий, безпосередній і прикладовий контакт великого числа українців-священиків, архиєреїв, монахів, співаків, проповідників — з росіянами в Московських церквах, школах і духовних семінаріях і монастирях, впровадив і закріпив у московській вимові українські фонетичні риси; «г» як «h» в словах, напр., «Господь, благословити» і других;¹⁰⁸ вимову наголошеного «ё» як «е», а не як «йо» (ë) і навіть «ѣ» як «і», та український наголос. Що ці характеристичні українські фонетичні риси, які ще дотепер зберігає вища старша Московська верства, мусіли бути поширені в російській мові, свідчать пропозиції в 18 стол. (Тредіаковського і Адодурова) врегулювати відношення й вживання «г» як «h» і як «g» на український зразок: г (h) = r; г (g) = r.¹⁰⁹

З деяких авторитетних московських джерел 18 стол. маємо між іншим цінні згадки про українську участь у поширенні цих звуків у російській мові. Хоч ані Ломоносов, ані Тредіаковській, говорячи про ці звуки, не зв'язували їх появи чи походження в російській мові з українським мовним впливом, але важливим є, що Ломоносов і Сумароков признавали правильним, звичайне явище такої вимови в церковному вжитку. Походження цього звука з південно-російських діалектів кладе під сумнів вже сам факт, що він був зв'язаний в більшості лише з певною групою слів, слів старих, скорше церковного, ніж народного вжитку, як видно з вичислень Ломоносова в 1755 р.: в непрямих відмінках слова Бог — Бога, Богу, Богом, Боги, Богови, й інших; в словах «Господь, глас, благо» і похідних — государ, государство, господин, господствую, розгласяю, благодать, благословляю, благодарю.¹¹⁰ Тут ще можна додати «град, гроб, голуб, святого, доброго, слѣпаго, живаго, того, моего», — а не з таких слів, які могли бути занесені з діалектів; і що московський говір і літературна мова прийняли фонетичну систему північно-російських діалектів, які «г» (h) не мали.

Могло це бути не залишком старої церковно-слов'янської мови, як це пояснював Ломоносов,¹¹¹ в якій «г» = h рівно ж не було,

¹⁰⁸ Ломоносов М. Россійская Грамматика. СПб 1755, § 99, стор. 48. Далі — Ломоносов.

¹⁰⁹ Тредіаковській В. «Разговор ... об орфографіи старинной и новой ...» СПб 1748. («... в нашем алфавите не достаёт одна буквы из согласных, а именно ... подобной звуком Латинскому «g» когда оно пред а, о, у; впрочем сие бес всякаго есть спора, что все мы россияне наш «г» произносим как Латинское «h» «...», стор. 380-1; 382-3. Адодуров, e.g. Weissmann E. Teutsch-Lat. u. Russ. Lexicon samt denen Anfangs-Gruenden der Russ. Sprache. Spb. 1731.

¹¹⁰ Ломоносов, 48.

¹¹¹ Там же, 48. «Буква г произносится разными образы: 1. как у иностранных h, сие произношение от славенскаго языка».

але лише частково злишком старої київської церковної вимови, що мала «г» = h ('), з чим згідні Шахматов, Генсьорський,¹¹² яка в 17 і 18 стол., підсилена поновно українським впливом на Московську Церкву, відновила й поширила цей звук у російській мові на більший обсяг слів. Треба припускати, якщо вірити Тредіаковському, що в вимові освіченої московської верстви в 18 стол. «г» = «h» домінувало над «г» = «g» та поширилося навіть на чужі слова; пор. часте «в Петербурхе», закінчення «-хе» місто «-ге» або «-ке».

До певної міри зв'язок українців з цими фонетичними рисами в російській мові бачив Сумароков, коли говорив, що «г во славенских реченіях произносится как Латинское «Н», а во просто-народных как Латинское «G», а головне пояснюючи, що вартість цих звуків «скоро познаете, слыша и церковное служение и простонародныя рѣчи».¹¹³ «Церковное служение» — зв'язане з українцями. Дискутуючи фонетичну вартість «ѣ» як «і», напр., «во віки», що й сам був схильний скорше прийняти як «во веки», Сумароков ясно бачить українців як причину цього явища в російській мові, бо (як він каже) «знатѣйшія наши духовныя ко стыду нашему только одни Малороссіяны, почти до времени владѣющія нами самодержцы» і послідовно наслідки, що «всѣ Духовныя слѣпо слѣдую их неправильному и провинціальному наречію», і даліше тому, що «... всѣ школы ими были наполнены: так сіе провинціальное произношение и вкоренилося, яко ввсгды, Теби, мья и проч. Малороссійскія выговоры». Той же Сумароков даліше твердить, що з української вимови, як «лита» місто «лѣта», «тільки» місто «только», і з того, що «Малороссіяны... иногда поют... Теби госпóды» і «Госпóди помилуй» вмѣсто «Тебѣ госпóди» і «Гóсподи помилуй»... многое уже и воспринято».¹¹⁴

З цього висновок, що вже в половині 18 стол. московські вчені були свідомі, цілком слушно, великих і різких змін у російській церковній і світській мовах під українським впливом. Стан справи ледве чи міг бути іншим, коли взяти до уваги, що цю мову унапрямлювали в великій мірі українські вчені богослови — Славинецький, Туптало-Ростовський, Яворський, Полоцький, Ліщинський, Лопатинський, Прокопович і сотні інших.

¹¹² Шахматов А. А. Очерки современного русского литературного языка, Москва 1941. 91. Генсьорський А. І. «Традиції південноруської (київської) фонетики в літературній вимові Північної Русі до кінця 18 стол. (Питання Слов'янського Мовознавства, кн. 5). Львів 1958. Стор. 202.

¹¹³ Сумароков А. П. «Наставленіє ученикам». Сочиненія, X., стор. 49.

¹¹⁴ Сумароков А. П. «О правописаніи». 1748. Соч. X., 24; 26. Огієнко (107) твердить, за Тимковським, що в придворних церквах у 18 стол. українська вимова була заведена «навіть офіційно».

При такій широкій та довготривалій діяльності українців на церковно-культурному полі Московської держави, як відзначено вище, а також частих зударах українських богословів з московським духовенством в теологічних спорах;¹¹⁵ при реформах церковних обрядів і звичаїв (троєперстіє, поклони), які в часи Нікона проводили українці на прикладі Української Церкви (сповідь, свячення священників); при старих українських традиціях, практикованих на Московщині (літописання, паломництво до святої Землі і різні «Хожденія» в літературі); при українських слідах у матеріяльній культурі (одяг катедральних співаків,¹¹⁶ українські звичаї єпископських митр з хрестами;¹¹⁷ включно з іконами, надгробними пам'ятниками¹¹⁸) — українські релігійно-культурні впливи та їх сліди на житті Московської Церкви духового й матеріяльного аспектів були глибокі, чіткі, і великі — більші ніж більшість учених є схильна визнати.

Розгляд повищих аспектів, що становить лише малу частину цілості українських релігійно-культурних впливів на Московщину, дозволяє нам на висновок, що Україна відіграла велику роль в творенні культури Росії, дала великий вклад у просвіту, впорядкування російського церковного життя, значно зближуючи Російську Церкву в багатьох випадках з українською.

Мілітарно сильніша Московщина підпала на певний час культурно сильнішій Україні: на релігійно-культурному відтинку це залишило тривкі сліди.

¹¹⁵ Зизаній, Преніє (диспута про чистилище), 10.

¹¹⁶ К. С-кий. Украинское происхождение пѣвческих костюмов в катедральных храмах России. (Украинская Жизнь, Москва 1913. ч. 7-8), 116-117.

¹¹⁷ Ейнгори, II., 390 (На Соборі в Москві в 1666 р. вимагано, щоб українські єпископи — Баранович, Методіус — скинули хрести із своїх митр, бо в Московській церкві це може мати лише патріарх).

¹¹⁸ Шляпкин, 63.